

BÁTORI ZSOLT

A BOLSEVIK TÁRSADALOMFILOZÓFIA GENEZISE

Minden eszmerendszer politikai cselekvésének alapvető alkotóeleme és mozgatója egyfajta specifikus paradigma, amivel nem csak azt szabja meg, hogy miként látja és értelmezi a „társadalmi valóságot”, hanem pragmatikusan azt is, hogyan kezelheti azt. Különösen érvényes ez olyan eszme és politikai irányzat esetében, mint a marxizmus, mely nyíltan kinyilvánított, mindenekfelett álló szándéka és végcélja a polgári társadalom végérvényes átalakítása volt. Ennek megfelelően az „alapítóatyja”, Marx a politikai bölcsélet rendeltetését nem a társadalmi valóság mibenlétéről való utólagos elméletalkotásban, hanem e valóságnak az „elmélet” általi megváltoztatásában látta. A marxi politikai gondolkodásnak ezt a gyakorlatias aspektusát, klasszikus filozófiai tartalmat nem minden esetben tulajdonítva a terminusnak, *társadalomfilozófiai paradigmának*¹ is nevezhetnénk. Premisszáit egyedi társadalomelméletből merítette, amire támaszkodva empirikus módszerekkel felépített társadalomismeret bontakozott ki. Ezek tették lehetővé a történelmi szituációhoz illeszkedő, s egyben azt értelmező társadalomkép kialakítását. E paradigma organikus része a társadalmi valóság átalakítására vonatkozó politikai szándék tartalmi alkotóelemeinek kidolgozása.²

Kézenfekvő tudománypragmatikai kérdésfelvetés, hogy a bolsevizmus - mely elsőként tett kísérletet az emberi történelem során Marx társadalmi végcéljának megvalósítására – rendelkezett-e egyedi, önálló társadalomfilozófiai paradigmával: *létre jött-e a bolsevik politikai gondolkodás keretei között egy specifikus, a marxi változattól markánsan megkülönböztethető társadalomfilozófia?* E történelmi jelenség felméréséhez célszerű először is a „születés mozzanatára irányítani figyelmünket. A történettudományban általánosan elfogadott (Leninhez is köthető) állítás szerint a bolsevizmus politikaelméleti „világra jötté” Lenin „Mi a teendő?” című politikai szövegéhez és az ehhez kapcsolódó politikai fellépése körül kirobbant politikai vitához köthető.³ Ennél fogva a bolsevik társadalomfilozófia nyomát kutatva ésszerű ugyanitt keresni annak első megjelenését és megfogalmazását, így erre a „történelmi pillanatra” koncentrálni vizsgálom e tanulmány keretei között *a bolsevik társadalomfilozófia genezisének* problematikáját.

A fenti kérdésfelvetésre a „mibenlét” történészi interpretációján keresztül kaphatunk választ: *miként rajzolható meg a bolsevik társadalomfilozófia természetrajza felbukkanása időszakában?*

¹ A „társadalomfilozófiai paradigma” fogalmának kialakításakor Hankiss Elemér paradigma-meghatározása nyújtott segítséget. Bővebben lásd *Hankiss Elemér, A szabadság sokkja. A társadalmi tudat változásai.* In: Hankiss Elemér, *Proletár reneszánsz.* Bp. 1999, 135. ill. 145. o.

² A Marx társadalmi gondolkodását érintő, sokszínű szakirodalomból kiemelném *I. Berlin, Karl Marx: His Life and Environment.* Oxford 1978; *E. Hobsbawm (ed.), The History of Marxism* 1982; *K. R. Popper, A nyitott társadalom és ellenségei.* Bp. 2001; *Lukács György, Marx és Lenin.* Bp. 1982; *Kolosi Tamás, Társadalmi struktúra és szocializmus.* Budapest 1974; Marx társadalomfilozófiai alapfogalmairól *Bátori Zsolt, Osztályok és tömegek a marxi politikai paradigma forradalomelméletében.* In: IPF Tanszéki Közlemények 4. kötet Szekszárd 2001, 35-47. o.

³ Lenin Összes Művei. 6. kötet Bp. 1964, 1-174. o. (LÖM) Lenin vitáinak szánta, politikaelméleti jelentősége a történések hatása. A mű szerzői kontextusáról *R. Conquest, Lenin.* Glasgow 1972, 34-42. o.; *R. Service, Lenin. A Biography.* London 2001, 129-146. o.; *N. Harding, Lenin's Political Thought. Vol. I.* London 1977, 135-161. o.; A téma szakirodalmáról *Bátori Zsolt, A tömegek helye Lenin politikai gondolkodásában.* In: Kutatási Füzetek Pécs 2001, 9-20. o.

Szándékom, hogy utaljak a bolsevik társadalmi gondolkodás lehetséges eredetére; megvilágítsam megszületésének politikaelmélet-történeti, politika- és társadalomtörténeti hátterét; érzékeltessem a „személyiség” szerepét e folyamatban; jelezzem a premisszáit kialakító társadalomelmélet és társadalomismeret súlyát; bemutassam a megformálódó társadalomkép attribútumait. A végső kérdés középpontjában a „hatás” felderítése áll: *hogyan hathatott e formálódó társadalmi gondolkodás a bolsevik politikai praxisra?* E kutatói aspektus kiindulópontja a politikai szándék vizsgálatával azonos, ami arról szól, hogy a politikaformáló közeg (az OSZDMP irányzatai) miként vázolta fel a forradalom a megvalósításának társadalmi menetét: *mit és hogyan szándékozott tenni?*

A bolsevizmus megszületésének *történeti kereteit* áttekintve számbavételezhetjük a keletkezés történelmi szituációját kialakító tényezőket, melyek kondicionálhatták az eseményekben és a folyamatokban résztvevő „szereplők” cselekvését.⁴ A „Mi a teendő?” közvetlen *történeti és szerzői hátterét* (a „köz története” és az „egyen története”) a századfordulót megelőző évek történései adják. Az orosz szociáldemokrata mozgalom többszörös kihívással nézett szembe, a marxista eszmék továbbra sem terjedtek el az orosz társadalom „forradalmi osztálya”, a munkások között.⁵ Ez a kiábrándulás – mely Lenin írásában kézzel fogható - a narodnyikoknak az 1874-es, parasztságban való csalódásához hasonlítható, s úgy vélem, hatása is összevethető azzal.

Érthető, hogy amikor Lenin 1900 januárjában elhagyta Szibériát úgy vélte, hogy nincs több elvesztegetni való idő a forradalom előkészítésére. Megérkezve Svájcba a legtekintélyesebb orosz emigráns marxistakör, az ún. „öregek” fogadták bizalmukba, láthatóan respektálták politikai talentumát. G. V. Plehanov és köre tisztán a marxi ideológiát vallotta, annak gazdasági determinizmusával, történelem- és társadalomfilozófiájával egyetemben. Így elfogadták a modern társadalmi valóság leírására az osztálytársadalom interpretációs modelljét, e valóság átalakítására (kezelésére) a forradalmat és a proletárdiktatúrát tartották egyedül alkalmas eszköznek, a forradalom és a mozgalom tömegbázisát a munkásságban vélték megtalálni, így társadalomfilozófiai felfogásuk megegyezett a marxi politikaelmélet társadalmi saroktételeivel: elfogadták kiindulópontját, a forradalmi folyamat természetéről és a végcélről szóló „tanítását”.⁶

Más szemlélettel közelített a társadalomhoz egy másik, szentpétervári csoport. Az 1890-es évek közepétől néhány „fiatal”, így Martov és Kremer, arra törekedett, hogy megteremtsék a marxisták kapcsolatát a munkássággal. Úgy vélték, hogy túl kell lépniük elméleti tanulmányaikon, az ipari munkásság sztrájkjait kell vezetniük. Ez a felfogás egyben egy

⁴ M. Mandelbaumnak erre vonatkozó, a biográfiáról kapcsán kifejtett felfogását lásd *Gyáni Gábor: Történelemelmélet és társadalomtörténet*. In: Bevezetés a társadalomtörténetbe. Szerk.: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József Bp. 2003, 33. o.

⁵ A remélt tömegbázis, a munkásság megítélése elsőrangú küzdőtér a történészek számára. Számuk gyorsan nőtt, „elsőgenerációsok” lévén paraszti mentalitásuk megmaradt. Erről pl. *Bebesi György, A feketeszázak*. Bp. 1999, 56-63. o.

⁶ A Plehanov vezette svájci csoport eszméiről részletesebben *R. Service: A Political Life*. Vol. I. London 1995, 40-42. o.; Plehanov tevékenységéről és nézeteiről *S. H. Baron, Plekhanov: The Father of Russian Marxism*. Stanford Cal. 1963

pragmatikusabb, az orosz társadalmi valóság közvetlenebb megismerésén alapuló társadalomismeret és társadalomkép kialakításával is kecsegtetett. Martov minden gyári konfliktusból igyekezett kivenni a részét, közelről ismerve meg a munkások mentalitását és társadalmát.⁷ Leninnek állást kellett foglalnia a marxisták köreiből létfontosságú kérdésben: a marxi gondolkodás premisszáit lehet-e módosítás nélkül alkalmazni a korszak kihívásainak megválaszolására? A munkástömegek spontán fellépéséből adódó új szituációban pedig felvetődött a kérdés: hogyan viszonyuljon a mozgalom a munkástömegekhez? Ez politikusként erősíthette Leninben a készletet a Plehanovtól való politikai-szellemi függetlenedésre.

A „Mi a teendő?” megírásának szerzői hátterét nem csupán Lenin politikusi, hanem „*személyes szerzői kontextusa*” is alakította. Münchenben élt ekkor, a középosztály lakta Schwabing kerületben, egy komfortos albérletben.⁸ A bolsevik politikai gondolkodás szerteágazó gyökereit mutatja, hogy címválasztását az orosz forradalmárokat rendkívüli módon inspiráló Csernisevszkij regény, a „Mit tegyünk?”⁹ motiválta, mely bátyja könyvtárából került kezébe, döntő hatást gyakorolva gondolkodására, akárcsak Alekszander személyisége, ideológiai nézetei és politikai hitvallása.¹⁰ Lenin számára Csernisevszkij intellektuális ideál, az életrajzírók szerint a „Mit tegyünk?” közvetlen hatása is megfigyelhető személyiségén és gondolkodásán, hiszen alakította tudatosságát, társadalmi és politikai értelemben egyaránt. A regény a szocialista aktivisták csoportjának portréját rajzolta meg, s megmutatta, hogy a társadalom felett és élén egy tudatos, radikális forradalmi politikai elitnek kell állnia, ez nem csak politikai, de társadalmi szükségesség is. Vezérmotívum lett Lenin számára a főszereplő karaktere, a forradalmi vezető személyisége.¹¹ Mindezek tükrében érthető, ha égető hiányát érezte *a modernitás kihívásaira válaszolni képes, az orosz társadalom sajátosságaihoz illeszkedő, a radikális orosz tradíciókat és a marxizmust ötvözni képes forradalmi stratégiának.*

A társadalomfilozófiai megnyilvánulásokat Lenin szövegében először is a következő kérdéseket követve keresem: *Mi motiválta Lenint? Milyen társadalomelméletből indult ki társadalmi gondolkodása?* Az elemzés sarokpontjának ígérkezik az a kutatói kérdéssel, amely arra irányul *hogyan látta és értelmezte az orosz „társadalmi valóságot”?* Azaz társadalomelméletéből és társadalomismeretéből milyen társadalomképet vázolt fel. Végül a két utolsó, de egymással

⁷ Martov tevékenységéről R. Pipes, *Social Democracy and the St. Petersburg Labour Movement 1885-1897* Cambridge, 1964, Chapter 3.; I. Getzler, *Martov. A Political Biography of a Russian Social Democrat.* Camb. 1967, 21-29. o.

⁸ Nem temetkezett bele az írásba, hiszen színházakat és hangversenytermeket látogatott, a Wagner operák írás közben is szenvedélyessé, harciasá tették. N. K. Krupszkaja visszaemlékezéseit idézi Service, Lenin, 136. o.

⁹ Ny. G. Csernisevszkij, *Mit tegyünk?* Budapest 1954. Hatását tekintve Bergyajev az „orosz forradalmi értelmiség kézikönyvének” nevezte. Ny. Bergyajev, *Az orosz kommunizmus értelme és eredete.* Bp. 1989, 56. o.

¹⁰ Bátyja politikai könyvtára, amelynek ugyanúgy része volt a narodnyik, terrorista irodalom (benne Nyecsajev és Tkacsov írásai), mint Csernisevszkij munkái vagy Marx Tőkéje, útmutatóul szolgált számára. Alekszander Uljanov narodnyik csoportjának nézeteit tárgyalja E. Acton esszéje In: R. Barlett (ed.): *Russian Thought and Society, 1800-1917* Chapter 7. Alekszander a kibékíthetetlennek tűnő irányzat, az agrárszocializmus (narodnyikok) és a marxizmus egyesítésére is törekedett. Életrajzi vonatkozások Service, *A Political Life.* Vol. I., chapter 2.

¹¹ Csernisevszkij hatásáról bővebben Service, Lenin, chapter 4.

szoros kölcsönhatásban lévő vizsgálódási szempont a szándék problematikáját járja körül: *Miféle társadalomfilozófiai célokat fogalmazott meg? Miként szándékozta kezelni a „valóságot” e célok megvalósítása érdekében?*¹²

Lenin *személyes és politikai motivációit* már érintettem, ám hasznosnak ígérkezik áttekinteni, hogy miként írt maga a szerző írása céljáról (céljairól). Azt állította, hogy csupán a pártszervezés alapelveinek klasszikus marxista megközelítését kívánja bemutatni, ám minden valószínűség szerint nem volt őszinte.¹³ Már az első oldalakon szembeszállt a főellenségekkel, a marxizmus „ortodox” interpretációját védve támadta E. Bernsteinnek és követőinek a nézeteit, amelyek a marxi politikaelmélet újraértelmezésének és aktualizálásának igényével léptek fel, és a klasszikus Marx-féle társadalomfilozófiát is gondolati revízió alá vették. Bernstein a rá nehezedő nyomásgyakorlás kapcsán, így nyilatkozott főműve, „A szocializmus előfeltételei és a szocializmus feladatai” (1899) előszavában nézetei eredetéről: *„Egy gyűlés szavazata, legyen az bármilyen magas szintű, természetesen nem ingathat meg engem a társadalmi jelenségek vizsgálatából nyert nézeteimben.”*¹⁴ Jelzés értékűek e politikai gondolkodás megszületésének körülményei, hiszen Bernstein tapasztalati úton kimunkált, saját társadalomismeretéből jutott el a marxista elméletet megváltoztató következtetéseire. Társadalomismereti alaptétele szerint: *„Ha a társadalom szerkezete olyan lenne, vagy úgy fejlődött volna, ahogyan a szocialista doktrína eddig feltételezte, akkor a gazdasági összeomlás valóban csak kis idő kérdése lehetne. De mint látjuk, ez éppen nem így van. A társadalom tagolódása, messze attól, hogy a korábbiakhoz képest egyszerűsödött volna, a jövedelmek magasságát s a foglalkozásokat tekintve nagymértékben lépcsőzetessé vált és differenciálódott.”*¹⁵ A marxi analízisbe hiba csúszott, az angol és a német politikai-társadalmi szituációt, s így a munkástömegek közszellemét elemezve úgy látta, hogy nem áll fenn forradalmi helyzet, nem nyílik lehetőség az osztályok tudatosulására. Arra törekedett, hogy egyben a szocialista gondolkodás társadalomelméleti premisszáit is módosítsa, ezért osztályok helyett rétegekben és individuumokban gondolkodott, társadalomképében ezekre az alapfogalmakra épített.¹⁶

Lenin a forradalomközpontú marxi politikai paradigma oltalmazásával összefüggésben ismertette a marxizmus alaptételeinek sérelmét: *„Bernstein tagadta, hogy a szocializmus tudományosan megindokolható, és hogy a materialista történelemfelfogás alapján bebizonyítható a*

¹²A szövegelemzés módszertanában „cambridge-i szemléletet” követem. Q. Skinner, Jelentés és megértés az eszmetörténetben. In: A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe. Szerk.: Horkay Hörcher Ferenc Bp. 1997, 8-40. o.; J. Dunn, A politikaelmélet története. In: Aetas 1995/1-2., 210-232. o.

¹³A memoárok tanúsága szerint írás közben „lázás” hangulatban volt, ami mindig annak a jele volt, hogy döntő vállalkozásba kezdett. Ismert, hogy kézíratait minduntalan megmutatta barátjának, Martovnak. Lásd *Service, Lenin*, 138. o.

¹⁴E. Bernstein, *A szocializmus előfeltételei és a szocializmus feladatai*. Bp.1989, 8. o.

¹⁵Bernstein, i. m., 84. o.

¹⁶Szociológiai adatokkal és megfigyelésekkel támasztotta alá, hogy a német társadalom már nem írható le az osztálytársadalom sémáival. Bernstein, i. m., 69-121. o.

szükségszerűsége és elkerülhetetlensége; tagadta a nyomor és a proletarizálódás fokozódásának és a kapitalista ellentmondások kiéleződésének tényét; tarthatatlannak nyilvánította a végcél fogalmát, és feltétel nélkül elvetette a proletariátus diktatúrájának eszméjét; tagadta a liberalizmus és a szocializmus elvi ellentétét; tagadta az osztályharc elméletét, amely állítólag nem alkalmazható a többség akarata szerint kormányzott szigorúan demokratikus társadalomra és így tovább.”¹⁷ Ezzel megvédte az elméleti alapok fontosságát (a szocializmus tudományosan megindokolható); a marxi történelemfilozófiát (materialista történelemfelfogás); a társadalmi forgatókönyvet (a pauperizálódás teóriája); a végső társadalomfilozófiai szándékot (kommunista társadalom a végcél); a forradalmi politika és társadalom-átalakítás eszközét (a társadalmi forradalom és a proletárdiktatúra); a sajátos társadalomelméletre és társadalomismeretre épülő társadalomképet (az osztályharc elmélete, ill. annak érvényesülése a modern társadalomban). Felsorolásában nem a gazdasági törvényszerűségek domináltak, a politika és a társadalom viszonyrendszere kapott meghatározó súlyt, ennek ellenére „olvasói” számára az eredeti marxi tanok örökösének látatta önmagát.

Lenin hosszan foglalkozott az orosz „bernsteinistákkal” is, a „Credo”-t jelöli meg az „igazi marxizmus” ellenségének, a „bernsteinisták”, az „ökonomisták” és a „legális marxisták” összekapcsolójának, ezzel emelve ki a Credo jelentőségét, mint saját politikai koncepciójának megformálására készítő motivációt. E programtervezetet két emigráns orosz marxista, S. N. Prokopovics és J. D. Kuzkova 1899 nyarán adta ki.¹⁸ Lenint a Credo elleni fellépésben (Plehanovval együtt a szerzőket a marxizmus renegátjainak nyilvánították)¹⁹ nem kizárólag közvetlen pártpolitikai motívumok, hanem társadalomfilozófiai megfontolások is vezérelték. Az orosz „revizionisták” maguk is szorosan összekapcsolták kihívásukban e két szempontot, sőt a két irányzat közötti fő distinkciót éppen a társadalomhoz való viszonyulásban jelölték meg: „A türelmetlen marxizmus, a tagadó marxizmus, a primitív marxizmus (amely a társadalom osztálytagozódásának túlságosan sematikus elképzelését alkalmazza) átadja helyét a demokratikus marxizmusnak, és a párt társadalmi helyzetének a mai társadalomban gyökeresen meg kell változnia.”²⁰ Úgy vélték, hogy a „primitív” forradalmi marxizmus primitív társadalomismereten és társadalomképen alapul. Ragaszkodtak ahhoz, hogy az „orosz viszonyok” adta keretek között sajátos, orosz marxizmusra van szükség a „nyugati sémák” helyett. Az „orosz valóság nyújtotta életbe való beilleszkedéssel” közelíthetnek az orosz társadalomhoz, amelyet „széjjelszórt személyek megformálatlan tömegeként” jellemeztek. Társadalomfilozófiai szándékként pedig azt

¹⁷ LÖM 6. k., 7. o.

¹⁸ Teljes szövegét lásd Lenin Művei. 4. kötet, Budapest 1953, 171-175. o.

¹⁹ Service, Lenin, 124. o.

²⁰ Lenin Művei 4. kötet, Budapest 1953, 173. o.

fogalmazták meg a szövegben, hogy széles tömegeket kell bevonni a pártba, tehát nem elzárni, hanem meg kell nyitni a pártot a társadalom előtt.

Lenin társadalmi gondolkodásának természetrajzát megfigyelve jól látható, hogy társadalomismereti tudásának bemutatását és a társadalomkép megrajzolását minden esetben, pragmatikus szerzői gondolkodást követve, rögvest összekapcsolta a tapasztalatokból és az elméleti előfeltevéseiből kialakított társadalomképből következő társadalomfilozófiai szándékainak megfogalmazásával. A *politikai cél* és a „*társadalmi valóság*” kezelése így azonnal meggyőző, több felől is alátámasztott érvelésen nyugodhatott. E szándékok és elképzelések kifejtése kapcsán társadalomfilozófiai mondanivalóját *három meghatározó témára* oszthatjuk: a társadalom elvezetése a forradalomhoz; a forradalom és a szociáldemokrata párt tömegbázisa az egész nép; a demagógok által befolyásolható tömegek rossz és hiú ösztönei. Lenin témái kifejtésekor mindig visszautalt a „marxi elméletre”, s így a *társadalomelmélet nélkülözhetetlenségére*, azonban újra és újra rámutatott a konkrét tapasztalatokra alapozott társadalomismereti tudás megszerzésének és a társadalom feltérképezésének fontosságára, érvei szerint: a párt csak alakulóban „van”; a társadalomról szerzett tapasztalatokat a megfelelő elméletekkel lehet helyesen értelmezni; Oroszország nemzeti sajátosságai miatt specifikus szociáldemokrata politika kell.²¹

A társadalom „új típusú” vezetésének alapelvét a forradalom, mint politikai cél igazolta. Lenin a “társadalom–marxista mozgalom” problémakör felvetésekor nyomban jelezte, hogy módosítani kell az eddigi nézeteken, még hozzá a gyakorlati élet tapasztalatai alapján. A történelmi szituáció felmérése alakította ki társadalomismeretét, mely szerint az 1890-es évek munkásmegmozdulásai, „*a lázadások csupán elnyomottak felkelései voltak, a rendszeres sztrájkok azonban már az osztályharc csírái, de éppen csak csírái. [...] a munkások még nem ébredtek és nem is ébredhettek érdekeik és az egész mai politikai és társadalmi rendszer kibékíthetetlen ellentétének tudatára, vagyis még nem volt és nem is lehetett szociáldemokrata tudatuk.*”²² Hogyan viszonyul ez a társadalomkép Marx felfogásához?

Marx az emberi aktivitást tartotta a társadalmi, történelmi folyamatok mozgatórugójának. Reményei szerint a munkástömegek a politikai harc során osztályöntudatra tesznek szert, s ez ahhoz vezet, hogy politikailag cselekvő „történelmi szubjektummá” válnak. A marxi felfogás tehát a tömegek szerepének pozitív értékelésén, azok történelmi küldetésén alapult. Ebből következően a forradalmat a tudatos munkásosztállyá transzformálódott munkástömegek viszik véghez, és nem a forradalmi élcsapat. „A filozófia nyomorúsága” című írásában (1847) ekként erősítette meg az osztály(ok) és a tömeg(ek) fogalmai, mint társadalomfejlődési stádiumok közötti különbséget:

²¹ LÖM 6. k., 22. o.

²² LÖM 6. k., 28. o. Lenin forrásként a tekintélyes német szociáldemokratát, Kautsky-t nevezte meg.

„A gazdasági feltételek először munkássá változtatták a lakosság tömegét. A tőke uralma e tömeg számára közös helyzetet, közös érdekeket teremtett. Ily módon ez a tömeg a tőkével szemben már osztály, de önmaga számára még nem az. Ebben a harcban, amelynek csak néhány fázisát jeleztük, ez a tömeg egyesül, önmaga számára is osztállyá alakul. Az érdekek, amelyeket védelmez, osztályéreddé válnak. De az osztálynak osztály elleni harca politikai harc.”²³Vagyis az osztály a tömegnél magasabb rendű, pozitív politikai tartalommal bíró társadalmi képződmény, s ebben a formájában képes a tudatos forradalmi harcra. Ha Oroszországban Lenin értékelése szerint a tudatos osztályharc, mint társadalmi szükségszerűség felismerése még nem történt meg, akkor tudatos forradalmi politikai osztály (munkásosztály) sincs, csak tudat nélküli tömegek vannak, amelyeknek nincs megfelelő ismeretük a társadalmi rendről. Érvelésében a kiindulópont egyfajta negatív társadalomszemlélet, melynek eredetét sokan Tkacsov orosz társadalomról kialakított nézeteiben keresték.²⁴

A II. fejezet zárógondolatában összegezte társadalomfilozófiai elképzeléseit, ám ekkor már inkább egyfajta forradalmi optimizmus cseng ki a gondolatokból, mintegy pozitív társadalomképpel motiválva olvasóit: „A tömegek nekilendülése megszakítások nélkül és következetesen fokozódott és kiterjedt, s nemcsak hogy nem szűnt meg ott, ahol keletkezett, hanem újabb vidékekre és a lakosság újabb rétegeire is áttérjed [...] nem sikerült olyan megszakítás nélkül működő és a folytonosságot fenntartó szervezetet teremteniük, amely az egész mozgalmat vezetni tudta volna.”²⁵

Hogyan is kell vezetni a társadalmat a forradalom felé? A tömegek „irányításának” új típusú, radikális stratégiájával lépett fel, a társadalom vezetésének a természete az új politikai irányvonal társadalomfilozófiájának logikájából következett: „a szociáldemokrata eszményképének nem egy trade-unionista titkárnak kell lennie, hanem egy néptribunnak, aki reagálni tud az önkény és az elnyomás minden megnyilvánulására, bárhol történjék, bármely réteget vagy osztályt érintsen is, aki mindezeket a jelenségeket általánosítani tudja [...] hogy minden egyes emberrel megértesse a proletariátus felszabadító harcának világtörténelmi jelentőségét.”²⁶ Doktrínája azt sugallta, hogy a tömegek politikailag éretlenek az önálló cselekvésre, ezért a „társadalmi valóságról” helyes képpel bíró marxistáknak kell a társadalmat (tömegeket) vezetnie.

Az új típusú társadalmi bázis kérdését, az egész nép bevonását a forradalomba a fenti szövegrészek mellett számos helyen hangsúlyozta még, s így ez már nem tűnik egyszerű politikai

²³ Marx és Engels Művei. Bp. 1974-tól (MEM) 4. kötet, 172. o. Marx politikai gondolkodásáról Bayer József, A politikai gondolkodás története. Bp. 1998, 231-244. o.

²⁴ Ezt a magyarázatot Bergyajevnek tulajdonítják, de Plehanovtól ered, lásd pl. Plehanov válogatott írásai. Bp. 1972, 66-69. o.; Bergyajev átvette Bergyajev, i.m. 77-79. o.; Krausz eleve vitatja: Krausz Tamás, Bergyajev aktualitása. In: Eszmélet/8.

²⁵ LÖM 6. k., 48-49. o.

²⁶ LÖM 6. k., 74. o. Lukács esszéjét szentelt a “bolsevik vezető-tömegek” kérdésnek. Lásd Lukács György, Néptribun vagy bürokrata? In: A realizmus problémái. Bp. é. n., 189-235. o.; A „tömegek konkrét akcióra való felhívása” központi gondolat. LÖM 6. k., 61-64. o. Az „actio directa” jelentőségét emelte ki a bolsevik forradalmi koncepcióban J. Ortega y Gasset, A tömegek lázadása. Bp. 1995, 86-98. o.

frázisnak. Lenin a III. Fejezetben foglalkozott a mozgalom társadalmi bázisának meghatározásával, határozott és jól felépített érveléssel támasztotta alá elképzelését, mely sok marxista számára meglehetősen szokatlanul hangzott. Annak ellenére, hogy álláspontját módosítva maga Marx szállt vitába „A gothai program kritikája” című írásában a Német Munkáspárt programtervezetének készítőivel, akik az Internacionáléra hivatkozva mondták ki, hogy a forradalom kizárólag a munkásosztály műve lehet.²⁷ Az orosz forradalom kapcsán pedig fenntartotta annak a lehetőségét is, hogy parasztforradalom következhet be, egy sajátosságos kommunisztikus rendszerrel.²⁸ Lenin a századfordulóig a forradalom társadalmi bázisa kapcsán az eredeti marxi tanok és Plehanov követője.²⁹

A bolsevizmus megalapozásakor azonban politikai késztetésű társadalomfilozófiáját már az új, immár bolsevik eszmének nevezhető gondolati konstrukcióba ágyazta: *„Aki a munkásosztály figyelmét, megfigyelőképességét és öntudatát kizárólag vagy főként a munkásosztályra irányítja, az nem szociáldemokrata, mert a munkásosztály önmegismerése elválaszthatatlanul összefügg azzal, hogy a modern társadalom valamennyi osztályának kölcsönös viszonyáról alkotott elméleti... sőt helyesebben: nem is annyira elméleti, mint inkább a politikai élet tapasztalatai alapján kialakult fogalmi egészen világosak legyenek.”*³⁰ A forradalmasodás előfeltétele az aktuális politikai-társadalmi szituáció (az egész orosz társadalomra kiterjedően) megfigyelése és értelmezése. Ez a megfontolás módfelett hasonlít Bernstein vagy Martov elméletet háttérbe állító gondolkodásmódjához (talán innen is származik), és eltér Lenin korábban hangoztatott nézeteitől. Saját társadalomképéből kiindulva így sulykolta az olvasó tudatába az egész társadalomra kiterjesztendő forradalmi bázis tézisét: *„Van-e talaja tevékenységünknek a lakosság összes osztályaiban? Aki ezt nem látja, az megint csak elmarad öntudat dolgában a tömegek ösztönös fellendülése mögött.[...] a dolgozó parasztság, a kézművesség, kisiparosok stb. sokmillió tömege bármikor mohón hallgatná egy rátermett szociáldemokrata szónoklatát.”*³¹ A szociáldemokrata praxist az orosz forradalmi tradíciókkal ötvözve hangsúlyozta, hogy a politikai nevelést ki kell terjeszteni a „nép minden valamelyest öntudatos rétegére”, elképzelése vitát szült Plehanovval és R. Luxemburggal.³²

A körvonalazódó bolsevik társadalomfilozófia legkülönösebb alkotóeleme a nemcsak az ellenséges, vagy a semleges társadalmi csoportokat, de magát a munkástömegeket is negatívan

²⁷ MEM 19. kötet, 9-31. o. Marx itt óva intett attól, hogy a kispolgárság, és főként a parasztság bizonyos részeit eleve ellenséges masszaként határozzák meg.

²⁸ MEM 19. k., 111. o. ill. 280-281. o. A Mihajlovszkijnek és Zaszulicsnak szóló levelekről van szó, álláspontja kifejtésekor Csernisevszkijre támaszkodott, mikor a kapitalista szakaszt is átugorhatóknak vélte bizonyos feltételekkel.

²⁹ Erről az időszakról Pipes, i. m., 3. chapter; Service, Lenin, 91-126. o.

³⁰ LÖM 6. k., 64. o.

³¹ LÖM 6. k., 81. o.

³² A parasztság tudatosításának és a vele való szövetségnek Lenin-féle felfogása a Luxemburg–Lenin polémia egyik forrása lett. Lásd Lukács György, Kritikai megjegyzések Rosa Luxemburg Az orosz forradalom kritikája című művéhez. In: Lukács György, Történelem és osztálytudat. Bp. 1971, 574–577. o.

megítélő, a sötét tömegekről értekező, pszichológizáló társadalomszemlélet, melynek gyökereit hiába keresnénk Marxnál. Lenin már a „munkások” által elsajátítandó, egész népre kiterjedő társadalomismeret kapcsán nyilatkozott arról, hogy számára milyen képet mutat az orosz társadalom, e szerint minden rétegnek és osztálynak önző szándékai és eltitkolt „bensője” van. E jellegzetességek leírása csak a „társadalmi valóság” megismerésével és értelmezésével történhet meg: *„A munkásnak, hogy szociáldemokrata legyen, világosan kell látnia a földbirtokos és a pap, a magas rangú hivatalnok és a paraszt, a diák és a lumpenproletár gazdasági természetét, társadalmi és politikai arculatát, ismernie kell erős és gyenge oldalait, el kell igazodnia azoknak a közkeletű frázisoknak és legkülönbözőbb álokoskodásoknak labirintusában, amelyekkel minden osztály és réteg önző szándékait és igazi bensőjét leplezi [...] De ezeket a „világos képzeteket” semmiféle könyvből sem lehet meríteni; ezeket csak élő valóság alakíthatja ki...”*³³ A veszélyes társadalmi csoportok (benne a parasztság, a diákok és sötét munkástömegek) számbavétele mellett az is figyelemreméltó, hogy az „önző szándékok” és a „titkolni való benső”, mint a társadalmi cselekvés mozgatórugói szerepelnek.

A szöveg fő politikai üzenetét, a konspiratív pártszervezet leírását a IV. Fejezet tartalmazza. A német példára utalt, ahol megpróbálták a „tömeget” szembeállítani a „vezérekkel”, hogy „felszítsák a tömeg rossz és hiú ösztöneit”. A társadalmi ösztönökre tett kijelentését mélyebben is kifejtette, mivel ezzel a társadalom-, tömegképpel alapozta meg a centralizált szervezet kiépítésének érvrendszerét. Az elmaradott munkások rossz ösztöneit felszító demagógok rémképe ugyanis a forradalmasítás végső elmaradásával fenyegetett: *„a demagógok a munkásosztály legveszedelmesebb ellenségei. Azért a legveszedelmesebbek, mert felszítják a tömeg rossz ösztöneit, mert az elmaradott munkás nem képes felismerni demagóg ellenségeit [...] mi sem könnyebb, mint demagóg frázisokkal magukkal ragadni a tömeget...”*³⁴ Majd kimondta az „elmaradott, ösztönös tömegek” társadalomképből eredő politikai következményt: centralizált, konspiratív pártszervezet kell, mert *„minél nagyobb az a tömeg, amely spontán bekapcsolódik a harcba [...] annál könnyebb mindenféle demagógnak magával ragadnia a tömeg elmaradt rétegeit.”*³⁵ Pszichológizáló társadalomképe a korszellemből eredhetett, amire döntő hatást gyakoroltak G. Le Bon tömeglélektani nézetei, amelyek a tömeg fogalmát, mint abszolút princípiumot tárgyalták, és a „sötét tömegek korát” előlegezték meg.³⁶

³³ LÖM 6. k., 64-65. o. Ennek tükrében érthetővé válnak az eddigi, a társadalommal, a „munkásosztállyal” vagy a tömegekkel szembeni megjegyzései.

³⁴ LÖM 6. k., 113. o.

³⁵ LÖM 6. k., 114. o. A „bolsevik” pártról L. Schapiro, *The Communist Party of the Soviet Union*. New York 1960; B. Wolfe, *A Party of a New Type*. New York 1966

³⁶G. Le Bon, *A tömegek lélektana*. Bp. é. n. Lenin minden bizonnyal megérthette Le Bon eszmefuttatásait, melyekben éppen a Lenin által példának tartott francia forradalom tömegjelenségeiből indult ki.

A „Mi a teendő?” társadalomfilozófiájának az orosz marxista *politikai praxisra gyakorolt hatása* rögvest megmutatkozott az 1903-as pártkongresszuson, mely egyben a bolsevik társadalomfilozófia pártprogrammá emelésének első kísérlete volt. Lenin összefogva Martovval és Plehanovval kiszorította az ökonomistákat a pártból, azonban a programtervezet tárgyalásakor váratlan hasadás következett be, Lenin ragaszkodott a korábban megfogalmazott elveihez a pártszervezet felépítése terén. Ugyan Plehanovot sikerült maga mellé állítania, de Martov (elvé egy széles bázisú, szimpatizánsokat és tömegeket is bevonó pártot eredményezhetett) vezetésével a többség szembefordult vele. Úgy tűnik, hogy nem értették meg, vagy nem fogadták el a „Mi a teendő?” mondanivalóját.³⁷ Leninnek nem sikerült az új szervezeti eszme mellé állítania a többséget, 28:22 arányban leszavazták.³⁸ Fő érvük az volt, hogy a „munkásosztálytól” való elszeparálódás nem felel meg a marxi módszernek, így magát a „bolsevik paradigmát” diszkriminálták.

A bolsevik társadalmi gondolkodás egyedi vonásai már 1902-ben is szembetűnők. A hipotézisalkotás szintjén, politikatörténeti kutatásokra támaszkodva feltételezhetjük, hogy a történelmi sajátosságokból, lehetőségekből és kényszerekből következően a bolsevikoknak az orosz-szovjet „társadalmi valóság” leírására, értelmezésére, kezelésére vonatkozó pragmatikus kérdései és válaszai széles spektrumot öleltek fel. 1917-ig az orosz társadalom forradalmasításának, 1917-től erőszakos kormányzásának és kommunista átalakításának mikéntje motiválhatta arculatának megformálódását, miközben a bolsevik társadalomfilozófia is hatással volt a bolsevikok politikai gondolkodására és cselekvésére.

³⁷ Lenin radikális fellépése váratlan volt, Lenin nem számított a szakadásra, amely végül elkésérítette. L. Trockij: *Életem*. Bp. 1989, 132-144. o. Erről a korszakról Harding, i.m., 161-197. o.;

³⁸ Conquest, i.m., 44. o. A „mensevik-bolsevik szavazás” az *Izskra* szerkesztőségének megválasztása volt, ahol a Lenin-Plehanov „koalíció” valóban többségre tudott szert tenni, Lenin ügyes kommunikációja volt a bolsevik (többség) elnevezés.